

ОЛАМ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИДА БАҲО КАТЭГОРИЯСИНИНГ ВОҚЭАЛАНИШИ

*Маматова Нодира Ўктам қизи
СамДЧТИ, 2-босқич магистранти*

Илмий раҳбар: Сулаймонова Нилуфар Жаббаровна

АННОТАТСИЯ

Ушбу илмий мақолада, олам лисоний манзарасида баҳо категорияси воқеланишининг дискурсив прагматик ва лингвокогнитив хусусиятларининг икки тилда қиёсий ёритилиши очиб бэрилган.

Калит сўзлар: Когнитология, тафаккур фаолияти, лисоний ментал жараёнлар, Ўзбек тилшуноси Н.Маҳмудов, образ, схема, суръат....

ANNOTATION

In this scientific article, a comparative analysis of the discursive pragmatic and linguocognitive features of the realization of the grade category in the linguistic landscape of the world is revealed in two languages.

Keywords: Cognitology, thinking activity, linguistic mental processes, Uzbek linguist N. Mahmudov, image, scheme, picture...

Олам манзарасининг эмоционал тавсирга эга бўлиши масаласи замонавий тилшуносликнинг долзарб масалалардандир. Эмоция инсонга хос ҳодиса ва унинг оламини билиш жараёнидаги ўрни ҳамда лисоний фаолиятдаги вазифасини таҳлил қилиш антропотилшуносликнинг етакчи мақсадларидан бирига айланади. Ушбу ёндашувнинг аҳамияти ҳақли равишда воқеа–ҳодисаларнинг категориялаштириш тамойиллари ва уларни инсон онгида акс топиши каби лисоний ментал жараёнларни ўрганиш билан машғул бўлган когнитив тилшуносликнинг ривожини билан боғлиқ, албатта. Когнитологияда тил хотира, идрок ва тафаккур билан ҳамроҳликда билимни тўплаш, ўзлаштириш, қайта яратиш жараёнларини изоҳловчи когнитив структура сифатида талқин қилинмоқда (Langacker 1991, Fauconnier. 1994; Croft, Cruse 2004; Кубрякова 2004; Ралов 2003 ва бошқ.).

Билим инсон томонидан тафаккур фаолияти давомида ўзлаштирилади ва ушбу билимнинг тил фаолиятидаги ролини алоҳида эътироф этмоқ керак. Билим шаклланиши пайтида инсон онгида ҳақиқий оламини акс эттирувчи фикрий–идеал олам тасаввури юзага келади. Айнан шу иккиламчи “идеал олам” концептлар, тушунчалар ҳамда уларнинг муносабатлари тасвирида бўлиб, маълум бир концептуал тизимни, бошқача айтганда, олам манзарасини ҳосил

қилади. Ушбу тизимдан инсон кундалик ҳаётда, ўз ҳатти–ҳаракатларини назорат қилишда фойдаланади (қаранг: Коровкин 1993: 48-49).

Табийки, ҳеч бир кимса оламни тўлиғича идок этишга қодир эмас. В.И.Постовалова қайд этиб ўтганидек, олам ранг–баранг ва биз ушбу турли– туманликнинг фақат кичик бир қисминигина идрок этамиз ва бунда миллий маданият, она тили, анъаналар, қадриятларга таянамиз (Постовалова 1988: 37). Ўзбек тилшуноси Н.Маҳмудов айтаётганидек, ҳар бир халқнинг ўзига хослиги, ўзига хос яшаш ва тафаккур тарзи доимий равишда тилда акс этади: “Тил халқнинг тафаккур тарзию миллий сажиясини, яшаш тарзию минг йиллик анъаналарини, бир сўз билан айтганда, халқнинг ботиний ва зоҳирий борлигини акс эттиради. Шунинг учун ҳам муайян бир тушунча бир халқда мавжуд бўлса, бошқасида мутлақо бўлмаслиги мумкин” (Маҳмудов 2012: 64-65).

Дарҳақиқат, ҳар бир шахс ўз ҳаётий тажрибаси, ҳиссий таасуротлари асосида шаклланган оламда яшайди ҳамда ўз идроки доирасида шаклланган олам модели (қолипи) доирасида ҳаракатланади. Инсон шу моделдаги олам мавжудодлари, воқеа–ҳодисаларини номлайди. Шу аснода, бирор бир миллат, элатга хос бўлган олам ҳақидаги тасаввур асосида, оламнинг лисоний манзараси шаклланади. Оламнинг турли–туманлиги эса уни ўзлаштириш, билишни қийинлаштиради, шу боис унинг қирраларини англаш учун содалаштириш усулига амал қилишга мажбурмиз.

Шундай қилиб, олам манзараси тасаввурдаги образ, тимсол сифатида воситачи ролини ўтайди ва инсоннинг олам билан турли муносабатлари замирида шаклландиган бу образ инсонлар турли ҳаёт жабҳаларида бир–бирларини тушунишларини таъминлайди. В.М. Никитиннинг таъбирича, олам манзараси “муқаддима сифатида пайдо бўладиган образдир” (Никитин 2003: 251).

Олам тузилишининг турли–туманлиги унинг когнитив манзарасининг турли кўринишларда тасвирлаш имконини беради. Соҳанинг йирик мутахассисларидан бўлган О.К.Корнилов оламнинг физик манзараси, ҳайвоний олами, рухий ҳаёт каби манзараси кабиларни фарқлайди. Унинг фикрича, “олам манзараси” тушунчаси кўплаб олимларнинг диққат марказида турган бўлса-да, лекин ушбу тушунча метафорик мазмунини сақлаб қолмоқда ва ҳануз аниқ таърифга эга эмас (Корнилов 2003: 37).

Шу ўринда олам манзарасининг энг асосий икки тури лисоний ва концептуал кўринишларга эга эканлигини алоҳида таъкидламоқчимиз.

Сўнгги йилликлар давомида оламнинг лисоний манзараси воқеликни билиш ва идрок этилаётган воқеа–ҳодисаларни идрок этишга фаол иштирок этадиган тузилма эканлиги аниқланди. Ушбу тузилма бизнинг воқеликни қабул қилиш ва уни баҳолаш қобилиятимизни ўраб турган ўзига хос “тўр” бўлиб, у турли вазият ва ҳодисаларни тил ҳамда тажриба кўламида “кўришга”

ундайди. Мазкур тажриба, ўз навбатида, тилни, унинг луғавий таркиби, лисоний бирликларни пайдо бўлиши ҳамда нутқий фаоллашуви қонун–қоидаларини ўзлаштириш давомида ривожланади. Айти пайтда, оламнинг лисоний манзараси–воқелик ҳақидаги билим, унинг концептуаллашуви маҳсулидир. Ушбу тизим маълум лингвомаданиятга хос концептларни ҳамда воқеликни билиш жараёнида шаклланадиган бошқа турдаги коцептларни қамраб олади (Кубрякова 1997).

Оламнинг концептуал манзараси, психоллингвист В.В.Красныхнинг таърифича, “воқеликнинг инсон онгида акс топган образи, яъни унинг жисмоний ва маънавий фаолияти жараёнида шаклланадиган дунёқарашидир” (Красных 2001:65). Е Кубрякованинг қайдича, олам концептуал манзараси тил воситасида воқеланиш билан бир қаторда, унинг маълум қисми бошқа тасвир воситаларига, яъни образ, схема, сурат кабиларга эга бўлади (Кубрякова 2004:103).

Оламнинг концептуал ва лисоний манзаралари ўртасидаги муносабат кўпқиррали ва мураккабдир. Ушбу муносабатнинг моҳияти воқеликнинг тил ва маданиятда акс топиши билан боғлиқ. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига кўра концептуал ва лисоний манзаралар боғлиқлиги яхлит ва бўлак ўртасидаги муносабатни такрорлайди, яъни лисоний манзара концептуал манзаранинг бир қисмини ташкил қилади. Қандайки бўлмасин, оламнинг бу икки кўринишдаги манзараси ўзаро мустаҳкам алоқада, бир–бирини доимий равишда тақозо этади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам реал воқелик билан боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривож топади. Бу, ўз навбатида, олам идрокида тил, тафаккур ва воқелик муносабатини, универсаллик ҳамда миллийлик алоқасини ўрганишнинг муҳимлигидан дарак беради (Серебрянников 1988).

И.И.Халеева “оламнинг концептуал манзараси тушунчалар йиғиндисидан иборат бўлмасдан, балки онгнинг эмоционал, баҳо, мотив ва бошқа вазифаларини қамраб оладиган концептуаллардан таркиб топишини” қатъий таъкидлайди (Халеева 1989: 118). Концептуал манзара шахснинг кундалик ва воқеликни билишга йўналтирилган фаолияти натижасида ва шу жараёнда олам тимсолининг турлича тасвирлари оқибатида ҳосил бўлади. Шунингдек, бунда нолисоний кўринишдаги тағмаъно, пресуппозиция шаклдаги омиллар ҳам қатнашади.

Олам концептуал манзарасини тавсифлашга ҳаракат қилаётган тилшунослар лисоний шахс структурасида эмоционал қатлам мавжудлигини тасдиқлаш ниятидалар. Жумладан, О.Л.Каменская таржимоннинг алоҳида лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти эмоциясиз кечмаслигини баён қилади (Каменская 1998). Ҳақиқатдан ҳам лисоний шахс инсоннинг нутқий ҳатти–ҳаракатлари жамланмаси доирасида эмас, балки тил эгасининг лисоний тафаккур фаолиятини таъминловчи сифат ва қобилиятлари даражасида

белгилайдиган бўлсак, эмоционаликнинг четга сўриб қўя олмаслигимиз аниқ. Шахсининг лисоний тафаккур фаолияти лингвомаданий жамоанинг олам концептуал манзарасини миллий анъаналар, ахлоқий, эстетик қадриятлар нуқтаи назаридан баҳоловчи когнитив имкониятларига асосланади.

Демак, олам манзараси онгнинг эмоционал ҳудудидда янгидан–янги бўёқларни олади. Шунга биноан, воқеликнинг ҳиссиётли идроки оқибатида оламнинг эмоционал манзараси ҳосил бўлишини эътироф этмасликнинг иложи йўқ, деб ҳисоблаймиз. Луғавий бирликлар, нутқий тузилмалар орқали ифодаланаётган ҳис–туйғу тушунчалари маълум тил соҳибларига тушунарли бўлади, чунки улар концептлар кўринишида сўзловчиларнинг онгида ўринлашади ҳамда атроф–муҳитни акс эттирувчи концептуал шакллар вазифасини бажарадилар.

“Оламнинг эмоционал манзараси” тушунчасига таърифни биринчилардан бўлиб Н.А Красавский берган эди: Уни наздида, оламнинг эмоционал манзараси “инсон томонидан воқелик ҳақидаги тасаввурлар, ҳиссиётлар асосида юзага келадиган эмоционал образлардан иборат бўлиб, улар концептлар шаклида намоён бўладилар” (Красавский 2008: 59).

Шундай қилиб, оламнинг эмоционал манзараси – инсон онгли равишда бажарадиган баҳо фаолиятининг маҳсули бўлиб, бу фаолият воқелик намуналарини ўзлаштириш пайтида бажарилади. Воқеликни ўзлаштириш эса тавсиф ва тасниф ҳаракатлари ҳамроҳлигида кечади (Шермухамедова 2007: 16). Шу йўсинда шакл топган олам манзарасининг таркибини, бизнингча, турли тил бирликлари воситасида воқеланадиган концептлар ташкил қилади. Демак, олам эмоционал манзарасининг алоҳида концептуал ҳодиса сифатида мавжуд бўлиши ва умуман пайдо бўлиши ҳамда ривожини маълум даражада тилнинг табиати, ҳаракат доираси билан шартланади. Ушбу манзарада, олдинроқ айтилганидек, инсон ҳиссиётлари кечимида концептуаллашаётган воқелик нарса–ходисалари акс топади.

Адабиётлар:

1. Langgaker R. Concept, image and symbol: the cognitive basic of grammar. – Berlin: de Gruyter, 1991.
2. Fouconnier. G. Mental Spaces (2 nd ed.) – Cambridge: CUP, 1994,
3. Croftw, Cruse D.A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: CUP, 2004. – 356
4. Кубрякова Е.А. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Рылов Ю.А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русские языки. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. – 272 с.
6. Коровкин М.М. Фреймовые связи в тексте //Язык и модель мира. – М.: МГЛУ, 1993. – С. 48-59.

7. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. В кн.: Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.8-69.
8. Махмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт, 2012. – 150 б.
9. Никитин. В.М. Основание когнитивной лингвистике. – СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена, 2003. – 277 с.
10. Корнилов О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов. – М.: Че Ро, 2003. -349 с.
11. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения.- М.: ИЯ РАН, 1997. – 330 с.